

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси

ҒАНИЕВА ГУЛМИРА КОЗИМЖОН ҚИЗИнинг

5220100 – филология ва тилларни ўқитиш (ўзбек тили) таълим йўналиши
бўйича бакалавр даражасини олиш учун ёзган

**“ТАРИХИЙ ҲИКОЯЛАРДА ҲАЁТ МАТЕРИАЛИНИНГ
ИШЛANIШИ”
мавзусидаги**
БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий раҳбар: О.ФАЙЗУЛЛАЕВА
филология фанлари номзоди

Гулистон – 2019

РЕЖА:

КИРИШ

I БОБ. ТАРИХИЙ ҲИКОЯДА БАДИЙ ТҮҚИМАНИНГ ЎРНИ

- 1.1. Бадиий асарларда тарихий воқелик тасвирининг аҳамияти
- 1.2. Ўзбек тарихий ҳикояларида бадиий тўқима йўли билан яратилган образлар

II БОБ. ҲИКОЯДА БАДИЙ ҲАҚИҚАТ ВА ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТНИНГ МУТАНОСИБЛИГИ

- 2.1. Тарихий ҳикояларда тарихий шароитнинг бадиий ифодаланиши
- 2.2. Ҳикояларда тарихий шахслар образининг бадиий талқини

ХУЛОСА

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбек адабиёти тарихида тарихий мавзунинг ишланиши ўзига хос тарзда ривожланиб, шаклланиб, ўз шакли ва мазмунига эга бўлганлигидан ушбу мавзуни тўлақонли ўрганишга бўлган қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Бунга бу даврда яратилган кўп сонли эпик асарлар ва улар орасида савия жиҳатидан ўзига хос баҳога эга асарлар ҳам мавжудлигини асос сифатида келтириш мумкин. Ҳикояларнинг миллий адабиётимиз шаклланишидаги ўрнини хисобга олиб, уларни ҳам бадиий адабиёт намунаси ёки миллий адабиёт қадрият сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқ эканлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Мафкуравий яккаҳокимликдан кутилган ўзбек адабиётида эркин ижод қилиш, эркин фикр асосида мавжуд жараёнга муносабат билдириш кучайиб бормоқда. Шунингдек, ўтаётган даврда мафкуравий етуклика эришиш учун ҳам ёшлар онгига миллат қаҳрамонларига эътироф ва ҳурмат туйғуларини шакллантириш бугунги кун бадиий адабиётининг муҳим вазифаларидан бўлиб қолмоқда.

Ҳикоячиликда ифода этиладиган теран фикр, инсон қалби кечинмалари тасвири, руҳият таҳлилиниң ўзига хослиги, кечинма ва воқелик масалаларини теран идрок этган ва бу йўлда ўз йўналишларига эга бўлган ёзувчиларимиз мавжудлиги қувонарли ҳол. Тарихий мавзунинг ишланиши масаласи айниқса, турли чекловлардан ҳоли бўлган давр бўлган мустақиллик йилларида тарақкий этди. Адабиётимизда буюк аждодларимиз образ лари бирин-кетин бўй чўза борди. Тарихий асарлар яратишда Миркарим Осим ва асад Дилмуродларнинг ўрнини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз.

Маълумки, ушбу маҳоратли адиблар ҳақида шу кунгача қўплаб тадқиқотлар яратилган. Лекин уларнинг тарихий ҳикояларида бадиий тўқиманинг ўрни ва бунда ёзувчи маҳорати масаласи юзасидан алоҳида, жиддий бир тадқиқот иши яратилмаганлиги ушбу БМИ нинг долзарб мавзуда эканлигини асослайди.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Ўзбек адабиётшунослигига тарихий асарлар хусусида анчагина ишлар амалга оширилган. Трихий асарларининг ғоявий-мазмуний жиҳатидан таҳлил этилиши, қисса, ҳикоя ва романлардаги образлар, уларнинг моҳияти танқидчилар томонидан кенг ўрганилган. Бу борада, айниқса, О.Шарафиддинов¹, У.Норматов², У.Ўлжабоев³, Ҳ.Каримов⁴ ва бошқа⁵ адабиётшунос, мунаққидларнинг хизматлари бекиёс. Мазкур олимларнинг саъй-ҳаракати билан тарихий асарларининг ғоявий-бадиий қиммати, эстетик аҳамияти ҳамда ёзувчиларнинг ўзбек насирида тутган ўрни ўзига хос тарзда ўз баҳосини топди. Уларнинг шахси кенг китобхонлар оммасига таништирилган.

Адабиётшунослигимиздаги мазкур тадқиқотларда ёзувчиларнинг тарихий асарлар яратишдаги маҳорати масаласи, ижодкорлар эришган ютуқлари, адабиётга қўшган янгиликлари, асарларига танқидчиларнинг ўзига хос муносабатлари кўриб чиқилган.

Мазкур тадқиқот тарихий ҳикояларнинг яратилишига сабаб бўлган ёзувчиларнинг ўзига хос услуби билан боғлиқ жиҳатлар, уларнинг ижодий қиёфаси, қаҳрамонлар руҳиятининг бетакор инфодалари, тарихий ҳикоялардаги бадиий тўқиманинг ўрнини тадқиқ этиш орқали амалга оширилиши зарурлигини кўрсатувчи омиллардандир.

БМИнинг мақсади ва вазифалари. Ушбу БМИнинг асосий мақсади XX-XXI аср ўзбек насирида ўз ўрнига эга ижодкорлар ижодига қисман назар ташлаш ва унинг ўзига хос жиҳатларини тарихий ҳикояларида бадиий тўқиманинг қўлланилиши масаласи орқали кўриб чиқиши. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш мўлжалланган:

¹ Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. – Т., F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. - 438 б.
Шарафиддинов О.Истеъдод жилолари. – Т., F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1976. - 229 б.

² Норматов У. Етуклик. –Т., F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982 й, -368 б.

³ Ўлжабоев У. Мардлик ва матонат тасвири. – Т., F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1976. - 148 б.

⁴ Каримов Ҳакимжон. Ижод ва истеъдод. /Адабий портретлар. – Т., F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1985. 125-б.

⁵ Н.Каримов ва бошқалар. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Т: Ўқитувчи, 1999, - Б.407.

- Тарихий ҳикояларда бадиий тўқиманинг ўрни масаласини ўрганишда қаҳрамон яратишдаги индивидуаллик масаласига аҳамият қаратиш;
- бадиий тўқима йўли билан яратилган образларни тадқиқ этиш;
- асар компонентларининг қўлланилиши ва ёзувчилар ғоявий мақсадини тадқиқ этиш;
- бадиий тўқимани яратишда тарихий шароитнинг бадиий жиҳатдан ифодаланишига эътибор қаратиш;
- тарихий шахсларнинг бадиий талқинида ёзувчи маҳорати масаласи кабиларни тадқиқ этишдан иборат.

Ушбу вазифалар бажарилиши жараёнида ёзувчиларнинг ўзига хос услуби масаласи ҳам умумий ҳолатда ўрганилади.

Ишдаги илмий янгиликлар ва эришилган натижалар. Мазкур битирув малакавий ишнинг илмий янгилиги шундаки, бу ишда ёзувчиларнинг адабиётшунослар томонидан тўлақонли баҳоланмаган тарихий ҳикояларида бадиий тўқиманинг ўрни масаласи атрофлича таҳлилга тортилган. Асарлардаги тўқима образлар талқини ҳам ўзига хос янгилик. Чунки бу муаммо юзасидан ҳам йирик монографик шаклдаги тадқиқотларни учрамади. БМИда асардаги тарихий шахслар ва тўқима образ яратишда ёзувчилар маҳорати масалалари асосий муаммо сифатида қўйилган ва бунда асарларнинг бадиий жиҳатини ўрганиш ҳам назарда тутилган.

БМИдан эришиладиган натижа тарихий ҳикояларнинг ўзига хос жиҳатлари, тарихий шахслар ва тўқима образ яратишдаги ўзига хосликни XX-XXI аср ўзбек насридаги тарихий ҳикоялар мисолида тўлақонли равища ўрганилиши ва бадиий маҳорат ифодаси талқинига эътибор қаратилганида.

Ишнинг амалий аҳамияти. Мазкур иш шу кунгача тарихий мавзуда қалам тебратган ёзувчилар маҳоратини ўрганишдаги бошқа тадқиқотлардан тарихий ҳикоялардаги тарихий шахслар ва тўқима образлар талқини яхлит ҳолда таҳлил этилгани билан аҳамиятлидир. Чунки ушбу муаммо ҳали

адабиётшуносликда тўлақонли ва яхлит ҳолда ўрганилмаган. Ушбу тадқиқотдан тарихий асарларнинг мукаммал шаклдаги тавсифида, шу мавзудаги илмий тадқиқот ишларида, БМИларда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг предмети ва методологик асоси. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг истиқлол мафкураси, миллий гоя ва маданий қадриятлар ҳақидаги қарашлари тадқиқотнинг методологик асосларини ташкил қилади.

Битирув малакавий иши ўзбек ва хорижий адабиётшунослик фани эришган ютуқларга асосланади. Адабий меросимизнинг йирик тадқиқотчилари И.Султон, О.Шарафиддинов, Н.Каримов, У.Норматов, Д.Куронов, И.Фофуров, У.Ўлжабоев, Ҳ.Каримов каби олимларнинг назарий қарашларига суюниб тадқиқ этилди.

Тадқиқотнинг тузилиши. Мазкур БМИ кириш, икки асосий боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I БОБ. ТАРИХИЙ ҲИКОЯДА БАДИЙ ТҮҚИМАНИНГ ЎРНИ

1.1. Бадиий асарларда тарихий воқеалик тасвирининг аҳамияти

Жаҳон адабиёти тараққиётида тарихий асарлар алоҳида ўрин тутади. Чунки, тарихий воқеа-ҳодисаларни ҳаққоний, изчил хужжат ва манбалар асосида тасвирлаш ёзувчидан катта маҳорат талаб этади. Шу боис ҳам, тарихчилар билан ижодкорларнинг тарихий фактларга муносабатлари турлича бўлади. Тарихчи тарихий макон ва замондаги воқеа-ҳодисаларни факт ҳамда материаллар асосида синчиклаб, батафсил ўрганиш жараёнида машаққат чекади, кўп меҳнат сарфлайди. Ижодкорнинг меҳнати тарихчиникига нисбатан оғирроқ ва масъулиятлироқдир. Чунки, агар тарихчини, асосан, муҳим тарихий воқеанинг моҳияти, мазмuni қизиқтиrsa, ижодкор ҳар бир кичик деталнинг ҳаққонийлиги борасида ҳам кўп ташвиш чекади. Тарихчи кўрганларини, билганларини холис, ҳаққонийлик билан акс эттиради. Ижодкор эса тарихий фактларга таянса ҳам, барибир, асарда янги бир олам яратади, бу олам ижодкор бадиий тафаккури маҳсули бўлиб, унга ўз баҳосини беради. Бунда бадиий түқиманинг ўрни алоҳида аҳамият касб этади.

Асар «Образ ҳаётининг умумлашмаларни индивидуал шахс белгилари, инсон ҳаётининг конкрет манзаралари орқали ифодалашни тақозо қиласи, бундай мураккаб ижодий жараённи бадиий түқимасиз, ижодий фантазиясиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Умумлаштириш санъатнинг умумий қонунияти – умумлашмасиз ҳеч қандай бадиий образ яратилмайди. Бадиий адабиёт, ҳодиса ва характерларни, типиклашни, “ўйлаб топиш”ни, түқимани талаб этади»⁶. Бундан шу нарса аён бўладики, бадиий асар түқимасиз яратилмайди. Шунингдек, адабиётшуносликда бадиий түқима қанча кўп ва ишонарли бўлса, асар ҳам шунчалик ўқимишли бўлади деган

⁶ Т.Бобоев. Адабиётшунослик асослари. –Т., Ўзбекистон, 2002 йил, 48-бет.

ҳам фикр мавжуд. Бадиий тўқима ҳар қандай вазиятни ёки қаҳрамонни ўйлаб топавериш дегани эмас, балки ҳаёт ҳақиқатига мос келадиган қилиб яратиш десак тўғрироқ бўлади. Ёзувчи яратилган образга ёки воқеага китобхонни ишонтира олмаса, демак, у яратган тўқима ишонарсиз чиқкан бўлади.

“Бадиий тўқима ҳаётий факт билан қўшилган, уйғунлашган пайтдагина чинакам умумлашма – бадиий образ вужудга келади. Бадиий тўқима ёзувчининг ҳаётга фаол муносабати натижасида юзага келади. Ёзувчи бадиий тўқима ёрдамида конкрет одамларга мавжуд бўлган ижобий ва салбий хислатлар ва имкониятларнинг ҳали рўёбга чиқмаганларини ҳам хаёлан рўёбга чиқариб тасвирлайди, ҳаётий фактни ўз ижодий мақсадига мувофиқ равишда ривожлантириб, ўзгартириб кўрсатади”⁷. Ёзувчи бадиий асарнинг воқеаларини ҳам, унинг қаҳрамонларини ҳам тўқима асосида яратиши мумкин. Лекин юқорида таъкидланганидек, уларни факт билан уйғунлаштирган ҳолда яратиши зарур. Тўқима образлардан фойдаланиш кўпроқ замонавий асарларга хос бўлса, тарихий асарларда тайёр типик образлар мавжуд бўлганлиги учун тўқима образлар зарур ўринлардагина учрайди. “Конкret тарихий шахсларга бағишлиланган адабий асарларда бадиий тўқима бир қадар камроқ ишлатилади”⁸. Хусусан, Миркарим Осимнинг кўплаб тархий асарларида ҳам тарихий шахслар образлари ва тарихий фактларга асосланган реал воқелик мавжуд бўлганлиги учун тўқимадан нисбатан кам фойдаланилган. Лекин қаҳрамонларнинг ҳар бир жихати, хатти-ҳаракати билан, майда деталлар билан боғлиқ ҳолатлар ёзувчининг ижодий фантазияси ва бадиий тўқима ёрдамида маҳорат билан тасвирланган. Хусусан, асарнинг бош қаҳрамонларии бўлган образлар талқини бунга мисол бўла олади.

⁷ Ўша китоб, 49-бет.

⁸ Т.Бобоев. Адабиётшунослик асослари. –Т., Ўзбекистон, 2002 йил, 49-бет

Асар бошидаёқ Мирзо Улугбек подшоҳлик тахтидан кетишига мажбур бўлиши эпизодлари келтирилади. Шу оғир, дамларда у кўп нарсалар тўғрисида ўйлайди, мураккаб руҳий ҳолатни бошдан кечиради. Мана шулар Одил Ёқубов томнидан маҳорат билан акс эттририлган.

Улугбек аввало, темурийзода, тож-тахт тақдири учун жавобгар шахс бўлгани учун, нима қилиб бўлса-да у ҳокимиятни қўлда сақлаб қолиш учун тиришади; аммо у қора кучлар қуршовида қолади. Ўз ўғли эса уларнинг қўлида қўғирчоқ, тож-тахт деб отага қарши бош кўтарган. Бу ҳол буюк алломани чексиз қийноқлар гардобига тортади. Улугбек образида инсоний ғуур жуда кучли қилиб тасвирланган. У темурий сифатида қони жўш уриб тож-тахт ҳимояси учун ўғлига қарши жангга отланади, лекин олим сифатида вижданан жуда қийналади, эл-юрти, келгуси авлодлар олдида бундай ишга қўл урганлиги учун ор қиласи, ёмон ном қолдиришдан кўрқади. Мирзо Улугбек – танти, олижаноб одам, муносиб меросхўр топилса, тож-тахтни яхшиликча топширишга ҳам тайёр; бироқ авлодида бундай кимса йўқ. Абдуллатиф – риёкор, яна бир ўғли Абдулазиз мажрух, калтабин шахс. Ота тож-тахтни уларга топширолмайди. Тарихий шахс бўлган бу қаҳрамоннинг аслида нималарни ўйлаганлиги ҳақидаги батафсил маълумотлар бизгача етиб келмаган. Мана шу ҳолатлар ифодасида ёзувчи тўқимадан унумли фойдаланади. У Улугбекни ҳаммадан ҳам Моварауннахрга қирқ йил раҳнамолик қилиб орттирган асосий бойлиги – мадрасасиyo расадхонаси, нодир хазинаси – тўплаган кутубхонаси-ю яратган асарлари – барчасининг йўқ бўлиб кетиши хавфи ташвишга соладиган чин инсон сифатида тасвирлайди.

Роман «тож-тахт бебақо, тафаккур эса безавол, мангу» деган ҳикмат асосида яратилган, бу ҳикмат асарда ўзининг бадиий ифодасини топган. Асадаги Улугбек образининг фожиаси шундаки, у эгалик қилган моддий мерос – тож-

тактнинг келажаги йўқдек, ўз ўғлидан тортиб кўл остидаги барча мансабдорлари, ишонган тоғлари хиёнаткорлардан иборат. Унинг бахти – у тўплаган, яратган маънавий мероснинг муносиб ворислари, ишонган, садоқатли, жонкуяр шогирдлари борлиги. Энг оғир дақиқаларда ана шу ворислар сифатида Али Кушчи, Қаландар Қарноқий ёки Мирам Чалабий кабилар олимнинг ташвишига шерик, дардига ҳамдард бўла оладиган қилиб тасвирланиши асарнинг ютуқларидан биридир. Улар Улугбекнинг «хазинаси»ни – меросини кўз қорачиғидек асраш учун керак бўлса ўз жонларини хатарга қўядилар. Хусусан, Али Кушчи Улугбекка ўз ўғлидан ҳам аъло фарзанд сифатида талқин қилинган. Роман бошида уни чақириб, факат унгагина бобосидан қолган хазинанинг яширинган жойини кўрсатиши ва унга ноёб китобларни яшириш учун шу хазинадан улуш бериши воқеаси ҳам ёзувчининг тўқималаридан биридир. Бу ҳолат қаҳрамонларнинг диалоги орқали акс этирлган:

- Буларни не қиласен, валломат?..

Сенга бойлик керак эмас. Буни биламен. Аммо бу дуру жавоҳирларни боя мен айтган яхши тилак йўлида ишлатурсен!

... Нақ уч қадоқ келур, - деди. – қалин чарм халтacha олиб, пиёладай-пиёладай қўйма олтиндан ўнтасини санаб олди, кейин кафтларини тўлдириб, беш-олти ҳовуч жавоҳирлардан солди-да, Али Кушчига юзланди: - Ол!⁹ Китобхон бош қаҳрамоннинг ўз фарзандларидан кўрмаган садоқатини шу шогирдидан кўрганлигини мана шу тасвирдан ҳам англайдилар ва бунга ишонадилар. Асарда Али Кушчининг садоқати унинг Салоҳиддин заргар билан бўлган сухбатида ҳам маълум бўлади:

«... Инсониятнинг энг етук фарзандлари бунёд этган хазина устида борадур. Сизга маълумдир, устод Мирзо Улугбек бу хазинани салкам қирқ йил йиғмишдур. Фақир эса, устод Мирзо Улугбекнинг меҳри-саҳовати туфайли одам бўлганмен. Устоднинг нон-тузини, берган илмини унутган шогирд кўр

⁹ Одил Ёқубов. Улугбек хазинаси. – Т.,Faфур Ғулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти.18-бет.

бўлур, тақсир. Бас! Камина ўз бошимни асраб қолмоқ муродида устоднинг раъйини қайтаргандан кўра, сиз айтган хурофот гулханида ёнмоқни афзал кўурмэн!.. »¹⁰

Тарихий фактга кўра бу вақтда Улуғбек тахтни қўлдан бой берган. Ёзувчи мана шу фактларга параллел равишда ноёб китоблар «хазина»сининг яширилиши сюжетини олиб боради. Бу жараёнда эса тарихий шахслардан Али Қушчи ва унинг маслақдошлари ҳаракатлантириладилар. Юқоридаги сўзлар ҳам ана шу ишларнинг бошланиши олдидан айтилган самимий гаплар. Демак, асарда тарихий фактлар асосидаги сюжет чизиги билан биргаликда «хазина» билан боғлиқ тўқима сюжет чизиги ҳам ёнма-ён тасвирланади ва мана шу воқеалар ёзувчи маҳорати туфайли китобхонни кўпроқ ўзига жалб қиласди.

Романдаги тарихий сюжет чизигини романнинг биринчи қисмида Улуғбек бошқарган бўлса, иккинчи қисмида Абдуллатиф пешқадам образга айланади. Улуғбек билан боғлиқ экспозиция асар бошида саройда Али Қушчини ўз ҳузурига чақиртирган вақтидаги ҳолати орқали тасвирланган. Бунда ёзувчи портрет тасвирдан фойдаланади: «Эгнида, одатда аройда кийиб юрадиган зарбоф тўн ўрнига кўк-яшил мовут чакмон, бошида расадхонада ва мадрасада киядиган учлик қора духоба қалпоқ, оёғида ичига олмахон мўйнаси қопланган қўнжи кенг иссиқ этик, устод оstonада тўхтаб, шогирдига аллақандай синовчан тикилди.

Унинг сал тўлиша бошлаган новча бўй-бастида, мисдай қорамтири узунчоқ юзида, қалин қошлари тагидан тикилиб қараган ўйчан нигоҳида ҳам темурийларга хос кишини ўзига ром этувчи шиддат, ҳам қандайдир пинҳоний мажрухлик бор эди»¹¹. Кўриниб турганидек, ёзувчи воқеа юз берадётган давр ва қаҳрамон ҳаракатланаётган муҳит тасвирини ҳам шу ҳолатга мос шаклда яратишга, ҳар бир детални шунга мослаштиришга

¹⁰ Ўша китоб, 43-бет.

¹¹ Одил Ёқубов. Улуғбек хазинаси. – Т.,Faфур Ғулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти.10-бет

ҳаракат қилган. Шунингдек, юз бераётган фожей ҳолатга қаҳрамоннинг психологик ҳолатини ҳам мослаштириш юқоридаги икки қаҳрамоннинг портрет тасвири ва монологи ҳам мисол бўла олади. Бу сюжет чизигининг тугуни нодон ўғилнинг тахтни ўз отасидан тортиб олиши воқеаси. Воқеалар ривожи шу воқеадан то отасининг ўлимигача бўлган жараённи ўз ичига қамраб олади. Асарнинг кульминацион түктаси эса Мирзо Улуғбекнинг ўз ўғли томонидан қатл этилиши бўлади. Бу тарихий воқеликка ҳам тўғри келади. Тарихий линия асосида ётган Миро Улуғбекнинг фожиали ҳалок бўлиши ёзувчи томонидан қистирма ёки киритма эпизодни ҳамда туш эпизодларини қўллаш орқали ассоланишга эришилган. Киритма эпизод ҳиндларнинг бир подшоси ҳақидаги ривояти бўлиб, унга кўра бир шоҳ овга севимли бургути билан чиқиб, маҳрамларидан узоқлашганида ўз бургути пастдаги ўлжаларга ҳамла қилмасдан ўз эгасининг бир қўзини ўйиб олиши, соғ кўзи билан шоҳ бургут ўрнида ўз ўғлини қўрганлиги акс эттирилган. Бу Улуғбекнинг Абдуллатиф билан муносабатига мос равища келтирилган. Туш эпизодида эса унинг бир пайтлар Яссавий мақбараси қошида беҳаё аёлидан қочиб юрганлиги ва бобосининг тахтни қўлдан бериб қўймаслиги ҳақидаги таҳдидлари ёмон туш шаклида тасвирланади ва у ҳам келажакдаги нохушликларни далолатлашига ишора қилинади.

Романнинг иккинчи сюжет чизиги тўқима асосига қурилган, юқорида ҳам айтиб ўтилган «хазина» билан боғлиқ воқеаларни қамраб олади. Унинг етакчи қаҳрамони сифатида «хазина»ни яшириш ишларида воқеалар марказида туриб ҳаракат қиласиган Али Қушчи образини кўрсатиш мумкин. Демак, воқеалар тўқима бўлишига қарамай, уларнинг марказида тарихий шахс образи туриши ҳам асарнинг бу йўналишига китобхоннинг ишончини янада ошишига хизмат қиласи. Бу сюжет чизигининг экспозицияси романнинг ilk саҳифаларида Али Қушчининг расадхонада юлдузларни кузатган ҳолда асарга кириб келиши, дейиш мумкин. Тарихий фактга кўра у астроном ва математик олим бўлган дейилади. Демак, ёзувчи тасвирни тўғри

танлаган ва китобхон ҳам буни табиий қабул қиласи. Бу чизиқнинг тугуни – муаммоларнинг бошланиш нуқтаси тарихий йўналишнинг тугуни билан деярли бир хил, яъни Мирзо Улуғбекнинг тахтдан тушиши уларнинг ўзларига берилган вазифани бажаришларида кўплаб чигал вазиятларни келтириб чиқаради. Воқеалар ривожи ана шулардан иборат бўлади. Ечим эса ушбу муҳим вазифанинг бажарилиш, яъни хазинанинг ишончли жойга яшириб қўйилишидан иборат.

Асарда яна бир сюжет чизиги бор бўлиб, у Қаландар Қарноқий ва Хуршидабону ўртасидаги муҳаббат чизигидир. Бу чизиқнинг ҳар иккала етакчи қаҳрамони асар бошланишида алоҳида шаклда тасвиранади. Бири Улуғбекнинг бўлган воқеаларни эслаб ўтирганида ўғлининг Хуршидабону турмушга берилган йигитни ўлдириб, қизни саройга зўрлик билан олиб келишини эслаши орқали тасвиранади. Иккинчиси эса Али Қушчига йўлда дарвешлар орасида учраб қолиши орқали кириб келади. Бу воқеа Улуғбек ва шогирди сухбатида эсга олинади. Севишганларнинг иккаласи ҳам тўқима образлар бўлиб, улар ҳаракатланадиган йўналиш ҳам соф тўқима воқеаларни ўз ичига олади.

Асар давомида Улуғбек тахтдан тушади, ҳокимият тепасига жохил, қаллоб кишилар қўлида ўйинчоқ бўлган Абдуллатиф келади, қора кучларнинг ҳукмронлиги, яхши кучларнинг эса қора кунлари бошланади. Романинг иккинчи қисми ана шу қора кунлар тасвири ва таҳлилига бағишлиланган. Ёзувчининг маҳорати, мана шундай зиддиятли воқеалар тасвирида янада яққолроқ намоён бўлган.

Бир томонда Абдуллатиф бошлиқ салбий кучлар – шайх Низомиддин Хомуш, Салоҳиддин Заргар, Амир Жондор, айғоқчи Қашқир кабилар. Иккинчи томонда Али Қушчи, Қаландар Қарноқий, Хуршида бону, Темур Самарқандий каби яхшилик тарафдорлари ҳаракатланадилар. Улуғбек хазинасини ўша даҳшатли одамлар назаридан, таҳдид ва таъқибидан ҳимоя қилиш учун кечган шиддатли, хатарли курашда одий халқ вакиллари –

мадраса талабаси ёш шогирд Мирам Чалабийдан тортиб шоир Қарноқийгача, оддий темирчи уста Темур Самарқандийдан тортиб Хуршида Бонугача – барча иштирок этади. Бу билан ёзувчи олим Улугбекнинг маънавий мероси ўзбек халқининг ҳам мулки эканлигини исботламоқчи бўлади.

Ёзувчи инсонга хос заиф жиҳатлардан бири бўлган қўрқоқлик ва мунофиқликни асардаги айрим образлар орқали қоралайди. Улар ҳаётнинг синовларида қўпроқ қўзга ташланишини кўрсатиб беради. Ўша оғир синов пайтида шогирдлар орасида ўзига хос тафовут келиб чиқади. Хусусан, мавлоно Муҳиддиндек иқтидорли шогирд ва олим мудҳиш воқеалар олдида довдираਬ, қўрқоқлик қилиб ўз устозидан юз ўгиради, эътиқодига хиёнат қиласи.

Бу воқеалар асарда маҳорат билан бадиий ифодасини топган. Ёзувчи бу романда тарихий жанрнинг ўзига хос анъаналарини давом эттирган, уларни ўз услубига кўра шакллантирган.

Ўзбек адабиётшунослигига тарихий жанрнинг икки хил кўриниши учрайди: «бири – асарларда тарихий фактларга изчил риоя этилади; тарихий ҳодисаларни бадиий гавдалантириш ёзувчининг асосий муддаосига айланади; иккинчи тур асарларда эса тарихий фактлар, шахслар асос қилиб олинади», тарихий фактларнинг изчил ифодаси, тарихий шахсларнинг батафсил биографияси эмас, балки шу фактлар баҳонасида муайян ижтимоий-ахлоқий проблемаларни кўтариш, тарихий фактлар орқали «гап айтиш» биринчи планга чиқади»¹². «Улугбек хазинаси» романини эса кейинги турга мансуб дейиш мумкин.

«Улугбек хазинаси» романининг воқеалари, бошқа тарихий асарларницидан қараганда нисбатан шиддатлироқ кечган. Романда ўткир драматик ҳолатлар, ички руҳий кечинмалар, характерларнинг тўқнашуви жуда кўп ўринларда акс эттирилган. Асарда кучли руҳий коллизиялар тасвиirlари кўплаб учрайди. Хусусан, Мирзо Улугбекнинг изтироблари, Абдуллатифнинг ўз отасини қатл

¹² Жамоа. Адабиёт назарияси. 2 томлик. 1-том. –Т., “ФАН”нашриёти, 193-бет.

эттирганидан кейинги васвасалари, рухий қийноқлари ёзувчи томонидан юксак маҳорат билан талқин этилган. Бунда бадиий тўқимадан ҳам унумли фойдаланган. Иккинчи томондан, ёзувчи характерлараро тўқнашув тасвирига ҳам катта эътибор берган. Улуғбекнинг шайх Низомиддин билан қилган баҳс-мунозараси, ўғли Абдуллатиф билан юзма-юз тўқнашувчи, Али Қушчи билан Мавлоно Муҳиддин ўртасидаги даҳанаки жанглар, зиндондаги тортишувлар, олимнинг Абдуллатиф билан такрор-такрор тўқнашувларини бир-бирига зид характерларнинг, турли ғоя, эътиқод тарафдорларининг тўқнашувлари деб айтиш мумкин.

Роман композицион жиҳатдан пухта ишланган. Воқеалар, характерлар силсиласи изчил, бир-бири билан мантиқан пухта боғланган, бир воқеа кетидан иккинчиси кетма-кет жойлаштирилган.

Тарихий романнинг вазифаси фақат тарих ҳақиқатини жонли, ҳаққоний гавдалантириш эмас, балки ўтмиш сабоқларини ёдга туширишдан ҳам иборат эканлиги барчага маълум. Одил Ёқубовнинг фикрича, инсоният ҳамиша ўзи босиб ўтган йўлга тез-тез назар ташлаб туриши, ундан тегишли хулосалар чиқариши лозим. «Минг афсуски, ўтмишнинг аччиқ сабоқлари гоҳо унутилади, тарихда йўл қўйилган хатолар такрорланиб туради», - дейди адаб. «Улуғбек хазинаси» тарих ҳақиқатидан ҳозирги авлодларга ибратли сабоқ берадиган асардан бири десак муболага бўлмайди.

«Ижодкорнинг ўтмишга муносабати ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Унинг тарихий манбаларни ўқиши, ўрганиши, ўтмишнинг макон ва замон манзараларини чуқур ҳис қилиши, англаши, идрок этиши туфайли юзага келади. Тарих ҳақиқати бадиий асарга шундайлигича кириб келмайди. У ёзувчи фантазияси билан тўлдирилади, муайян ғоявий мақсадга бўйсундирилиши баробарида, аввало, кўз ўнгимизда тирик одамдай гавдаланиши керак»¹³. Ёзувчи Одил Ёқубов ҳам тарихий воқеа-ҳодисаларни тирик одамдай гавдалантириб, бадиий макон ва замон концепциясида

¹³ www.normatov31.narod.ru/maqola/nmy.html У.Норматов. О.Ёқубов.

тасвирлаш, англаш, идрок этиш борасида ўзига хос услубни қўллайди. У “Улуғбек хазинаси” романида XV асрнинг биринчи ярмидаги тарихий макону замондаги воқеаларни бадиий макон ва замонда тасвирлайди. Роман сюжети воқеаларининг макони, асосан, Самарқанд шаҳридир. Роман сюжети Улуғбекнинг шогирди ва энг яқин дўсти Алоуддин Али ибн Мухаммад Қушчини тун вақтида (замон) макон(яъни расадхона)даги хатти-ҳаракатларини тасвирлаш билан бошланади. “Вақт тун ярмидан ошган. Расадхона теран сукутда. Одатдагидай, кечаси самовий ҳолатларни кузатиб ўтирган Мавлоно Алоуддин Али ибн Мухаммад Қушчи бир пайт вужудида хиёл ноҳушлик сезиб, ўрнидан турди.

Мавлоно сергакланиб юқори ошённинг дарчадан кичик ўймакор эшигига тикилди, ним қоронги расадхонада йўғон ва ўқтам овоз янгради”¹⁴. Ҳар қандай бадиий асарда инсон қисмати билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар акс этар экан, ўша воқеа-ҳодисаларни юзага чиқарувчи макон ҳамда замонни ҳам ёддан чиқармаслик лозим. Чунки, инсон борлиқнинг, оламнинг, табиатнинг ақлли мавжудотидир. У ўзи яшаётган макондаги нарсаларнинг қўламини, ўзаро жойлашиш тартибини ёки узликсизлигини, замон воқеа-ҳодисаларининг кетма-кетлиги жараёнининг давомийлигини билишга, англашга ёрдам беради. Унинг бундай ният-мақсадларини амалга оширишда бадиий асар муҳим аҳамият касб этади. «Бадиий асар инсон учун макон ва замонни аниқ ва равшанроқ кўриш борасида кўзгу вазифасини ўтайди. Бу кўзгу ёрдамида инсон онгти, тафаккурида реал ҳаёт воқеалигидаги макон ва замон манзарасидаги нарса-ҳодисалар жараёнини образлар орқали ҳаётий моделини яратади»¹⁵. Яъни тарихий асарларда воқелик ёзувчининг маҳорати орқали тасвирланади. Бунда макон ва замон тушунчаларини уйғун ҳолатда бериш, китобхонни ўша давр воқелиги ёки тасвирланаётган шароитга ишонтира билиш ёзувчидан улкан масъулият талаб қиласади.

¹⁴ Одил Ёқубов. Улуғбек хазинаси. – Т.,Faфур Гулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти. З-бет.

¹⁵ <http://ijod.uz> Абдусамад Туйчиев. Тарихий бадииятда макон ва замон.

«Бадий макон ва замон поэтиканинг муҳим категорияси ҳисобланиб, воқеаликни нафақат кўламдорлигини, кенглигини таъминлайди, балки уларнинг тарихан аниқлиги, бадий-эстетик жиҳатдан далилланганлиги, сюжет тармоқларига боғланиш – алоқадорлик дунёсининг кўп қатламлилиги, фикр, туйғулар оқими, ҳаракатлари романни йирик эпик шакл сифатида кўрсатиб, белгилаб туради»¹⁶... “Улугбек хазинаси” – макон ва замоннинг бадий эстетик қўламдорлиги жиҳатидан серқирра ва кенг романдир. Бу ҳолат сюжет чизиги майдони доирасида ҳаракат қилаётган образларнинг эркин фаолияти, хатти-ҳаракатларини кўрсатишга, уларнинг характер-хусусиятларини аникроқ, батафсилроқ ҳамда психологик жиҳатдан мукаммал, тўла ва жонли тасвирлашга имкон яратиб берган.

«Замон (вақт) бадий ҳаракатни юзага чиқарувчи ва таъминловчи асосий воситадир. Ҳар макон ва замондаги ҳаракатланувчи инсон ва нарса-предмет мажозий-рамзий характерга эга бўлади. ...Шунингдек, заминда вақт (замон) ҳар хил турларга ажратилган, адабий тоза, ҳис қилувчи тушунчадир. Бу бўлиниш (эрта) ва (кеч) каби замон (вақт) тушунчаси орқали дунёни англашга ҳаракат қилинади»¹⁷. Романда бадий макон ва замон биринчи навбатда, уюштирувчи ва бошланувчи жиҳат сифатида муаллифнинг асаддаги ўрни, ҳаракати, идрок этиш сифатида намоён бўлади. Иккинчидан, бадий макон ва замон манзарасини бадий асадда тутган ўрни табиий кўлами билан баҳоланади. Учинчидан, бадий асаддаги қаҳрамон, образларнинг руҳий олами, ички кечинмалари макон ва замонда биргаликда таҳлил қилинади. “Улугбек хазинаси” романида ёзувчи бадий макон ва замон манзарасида сюжетнинг эпик қўламдорлиги орқали XV аср сиёсий-маданий-маиший ҳаётини тасвирлар экан, Улугбекнинг таржимаи ҳолига дахлдор воқеа билан эмас, балки роман сюжети “расадхонанинг теран сукунати”дан бошланиши, у яратган илмий мероснинг абдийлиги, уни

¹⁶ <http://ijod.uz> Абдусамад Туйчиев. Тарихий бадииятда макон ва замон.

¹⁷ Ўша манба.

сақлаб қолиш учун кураш ҳаракатларига асосланади. Романнинг мазмун мундарижаси, мақсади бадий-фалсафий ғояси қаҳрамон характери, образнинг руҳий олами, сюжет ва композицияси кабиларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида унсур ҳисобланса, уларни ички жиҳатдан боғлаб турадиган восита макон ва замон образидир. Романда бадий образ ўз вақтида шаклий аҳамиятга эга бўлса-да, ўзининг мазмун-мундарижаси макон ва замон орқали дунёнинг манзараси рамзийлиқда намоён бўлади.

Ушбу тарихий роман матнидаги макон, шу жумладан, кичик макон тасвирида, табиийки, «ёзувчининг етакчи бадий-ғоявий концепцияси, эстетик идеаллари билан бир қаторда, миллий заминимиз алломаларининг дунёқараши, тафаккури, илм-фан борасидаги ўша замон (вақт)даги хатти-ҳаракатлари акс этади. Тарихий факт ва материаллар, тарихий шахс ва тўқима образларнинг талқини, руҳий кечинмалари романнинг маконий-замоний манзараларида ёрқин намоён бўлади»¹⁸. Тарихий манбалардан бизга маълумки, Мирзо Улуғбек инсонпарвар, ободонлаштиришни яхши кўрувчи ҳукмдорлардан ҳисобланади. У бобоси Амир Темур ишларини давом эттириб, “Чил устун” (“Қирқ устун”), “Боги майдон” каби бир неча боғ барпо этади. Атрофига илм аҳлларини йифиб, шулар билан бирга мунтазам иш олиб боради. Улуғбек ана шу олимларнинг ёрдами билан Самарқандда Обираҳмат суви ёнидаги тепаликда 1424 йилда расадхона қурди. Мазкур расадхона уч қаватдан иборат бўлиб, бу ҳақида Бобур ўзининг “Бобурнома” асарида шундай маълумот беради:

“Яна бир олий иморати Пуштаи Кўҳак доманасида расоддурким, зич битмакнинг олатидур. Уч ошёнликдур. Улуғбек Мирзо бу расад била Зичи Кўрагонийни битибдурким, оламда холо бу зич мустаъмалдур. Ўзга зич била кам амал қилурлар”¹⁹. Ҳақиқатан ҳам асарда айнан мана шу расадхона воқеалар юз берадиган асосий объектлардан бири қилиб танланади. Хусусан,

¹⁸ <http://ijod.uz> Абдусамад Туйчиев. Тарихий бадииятда макон ва замон.

¹⁹ З.М.Бобур. Бобурнома. –Т., Шарқ, 2000. 87-бет.

Мирзо Улугбекнинг асар бошидаги олимлик ва тахт ўртасида қолган ҳолатидаги кечинмалари тасири, Али Қушчининг доимий иш фаолияти, Улугбекнинг Биби Юлдуз билан видолашув онлари, Али Қушчи ва Қаландар Қарноқийнинг «хазина»ни яшириш жараёнлари, Али Қушчи ва Мавлоно Муҳиддиннинг зиддиятлари, китобларнинг ёқилиши жараёни ва ҳоказолар расадхона худудида тасвиранади. Романда Али Қушчи ва Мавлоно Муҳиддиннинг Улугбек ўлими хабаридан кейин расадхонадаги учрашуви жараёнида ёзувчи Муҳиддин кечинмалари шаклида расадхона тасвирини қуидагича ифодалайди:

«Ҳа, мавлоно Али Қушчи ҳақ, унинг салкам чорак аср умри мана шу муҳташам бинода, қишин-ёзин бирдай салқин, бирдай осойишта, нимқоронғи хоналарда, тубсиз фалакка қаратилган олат ва устурлоблар ёнида, китоблар билан лиқ тўла жавонлар олдида ўтган эди»²⁰.

Демак, ёзувчи Мирзо Улугбекнинг фаолиятида муҳим ўрин тутган, у билан боғлиқ бўлган муҳит-макон тасвирига алоҳида ургу беришга ҳаракат қилган ва бу асарнинг муваффақиятини таъминловчи омиллардан бўлган.

Асарда «Боғи майдон» ва «Чил устун» тасвирлари қуидагича берилади:

«Улугбек билан Муҳаммад Хисрав шу бу кун, номози асрдан кейин Кўксаройдан чиқиб, «Боғи майдон»га бориб тунамоқлари, эртага субҳидам эса узок сафарга отланмоқлари лозим.

... «Боғи майдон» дарвозаси расадхонадан хийла берида, Сиёбдан ўтиб, тепага чиқсан жойда. .. Боғнинг қоқ ўртасида деворлари хитой кошинлари билан безатилган «Чил устун» кошонаси бўлар, тепаликка қурилган кошонанинг иккинчи ошёнидан расадхона рўйи рост кўринар, агар кошонадан сал ўтиб, девордан ошиб тушилса тўғри расадхонага чиқилар эди»²¹. Кўринадики, ҳар учала макон ҳам бири-бирига боғлиқ тарзда акс эттирилган. Лекин асосий ургу расадхонага берилган.

²⁰ Одил Ёқубов. Улугбек хазинаси. – Т.,Faafur Fулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти.152-бет.

²¹ Ўша китоб, 126-бет.

Романда макон тасвирида бадиий тўқимадан фойдаланиш ҳам кузатилади. Хусусан, Темур Самарқандий яшайдиган ғор тасвири ва «хазина» яшириладиган «Аждар ғор» тасвири шулар жумласидан:

«Улар кирган жой – тепаликнинг ёнбағрига ўйиб кирилган катта ғор бўлиб, икки ёнида яна иккита кичикроқ унгурлар кўринар эди. ...Али Қушчининг эсига... ногаҳон Ургут тоғларида Мирзо Улуғбек билан ов қилиб юрганларида кўрган бир ғор тушди. У ҳам худди мана шунга ўхшар, зимистон, камбар лахимдан қўрқмай ўтиб борилса, худди шундай кенг ғорга кирилади. Ғорнинг деворлари ва қуббасимон шифти гўё инсон қўли билан ясалгандай силлиқ, оппоқ мармар тошлардан барпо бўлган эди». Ҳар иккаласининг тасвири ҳам сюжет воқеаларига мос равишда ўринли жойлаштирилганлигидан, уларнинг ўша замонда мавжуд бўлганига китобхон ишониши мумкин. Бу ҳам ёзувчининг маҳоратини далолатлайди.

Бадиий асарларда тарихий воқелик тасвирининг аҳамияти жуда катта бўлиб, унда ушбу тасвир ҳаққоний ва ишонарли чиқишида ёзувчидан улкан маҳорат талаб қиласиди. Одил Ёқубов ана шундай маҳоратли ёзувчилардандир.

Романда бир қатор бадиий тўқима асосида яратилган образлар мавжуд бўлиб, улар муҳаббат сюжет йўналишининг асосий қаҳрамонлари бўлган Қаландар Қарноқий ва Хуршида бону образлари, шунингдек, Темур Самарқандий, Мирам Чалабий, Босқонбек ва Қалқонбек каби ижобий, Низомиддин Хомуш, Салоҳиддин Заргар, Мавлоно Муҳиддин, Қашқир каби салбий қаҳрамонларни ҳам киритиш мумкин.

Қаландар Қарноқий образи асарда ўзига хос инсон сифатида тасвиранланган. Яъни, у мударрис даражасидаги билимли, гавдали ва келишган бир йигит ўз севгилисига унинг бобосидаги бойликка бўлган ўчлик туфайли жудо бўлгач, тарки дунё қилиб қаландарлик қилишга ўтиб кетган бўлади. Лекин қаландарларга етакчи бўлган Низомиддин Хомуш кабиларни кўргандан кейин яна ўзида куч топиб, яхши инсонларга – Али Қушчи кабиларга

маънавий хазинани яширишда кўмаклашади. Севган қизи билан бирга қочиб кетиб у билан никоҳланган чоғида Амир Жондор каби қабиҳлар қўлидан ҳалок бўлади.

Хуршида бону ҳам бобосининг мажбурияти билан Иброҳимбекка турмушга чиқиб, ўша куниёқ эрини ўлдиртирган шаҳзода Абдулазиз томонидан олиб қочилиб, бадном қилинган, сўнгра Абуллатиф унга кўз тиккан, лекин у ўз ёрига вафо қилиш учун заҳар ичиб ўлиши унинг ҳам муҳит қурбони сифатида тасвирланганлигидан далолат беради.

Асардаги Темур Самарқандий образи сиёsatдан йироқ бўлиш учун ғорда истиқомат қилувчи қўли гул темирчи бўлишига қарамай, ижтимоий ноҳақликлар ва адолатсизликларга қарши зимдан кураш олиб боради, яъни хазинани яшириш учун сандиқлар ясад беради, Али Қушчининг зиндандан қочиши бўйича ҳам шогирдларига кўрсатмалар беради.

Босқонбек ва Қалқонбек Темур Самарқандийнинг шогирдлари, устозларига кўп ишларида кўмаклашади.

Асардаги салбий қаҳрамонлардан бўлган Низомиддин Хомуш образи риёкор, бойлиkkка ўч, илм аҳлига нафрати чексиз бўлган образ сифатида шакллантирилган. Асардаги мавжуд «қора кучлар»нинг етакчиси ҳам айнан мана шу чол бўлади. Мамлакатда улар ҳукмронлик қилиб бошланган ҳолат бадиий тасвир воситалари орқали қуидагича тасвирланади:

«Неча кундан бери шаҳар узра қора қанот ёзиб, кўкда сузиб юрган қора таҳлика ҳамон тарқамаган, кўчалар, даҳалар кимсасиз, жимжит, эшиклар, дарвозалар кулф. ... »²² Асарда Низомиддин Хомушнинг характерин кўрсатиш учун унинг ўз нутқи ва портрет чизгиларидан ҳам фойдаланилади: Қаландар камоли эҳтиром билан қўл қовуштирганича оstonага тиз чўкди. Низомиддин Хомуш ўсиқ бароқ қошларини бир-бирига туташтириб, ер остидан унга тикилиб ўтиради.

- Хўш? Ул даргоҳи куфриётда не хабар бор? Сўзла, дарвеш!

²²Одил Ёкубов. Улугбек хазинаси. – Т.,Faфур Фулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти. 147-бет.

... Хўш ул бепарҳез шоҳ... Мирзо Улуғбекнинг шогирди... номуборак номи ёдимдан кўтарилимиш... Али Қушчи қайда?²³

Парчадан кўриниб турганидек, ушбу образ бойлик орттириш йўлида кўп ёмонликлар қилинишида бош-қош бўлган фитначиларнинг ҳам биридир. Чунки у туфайли кўп инсонлар азият чекади, ўз яқинларидан айрилади.

Романда Салоҳиддин заргар образи ҳам Низомиддин Хомуш каби кишилардан бири. У ҳам бойлик учун ўзининг ёлғиз неварасининг ҳам баҳтига, ҳам ҳаётига зомин бўлади. Унинг портрети қуидагича берилади: «бошида оппоқ салла, эгнида зарбоф тўн. Салоҳиддин заргар қўлидаги миттигина чинни пиёлала шарбат қўймоқда эди».

Асарда Мавлоно Муҳиддиннинг портрети қуидагича берилади:

«... Бошида отасиникидан ҳам катта оқ салла, эгнида мовут чакмон устидан кийган узун оқ ридо, ингичка қўллари кўксида, кўзларини ерга тикиб ўтирас, унинг ўтиришида, бутун вуждида қандайдир бўлакча бир мутелик бор эди»²⁴. Яна бир ўринда, яъни унинг Али Қушчининг олдига борганидаги тасвири ҳам ўзига хос:

«Мавлоно Муҳиддин қизларникидай катта, тимқора кўзлари жавдираਬ, бир қизариб, бир оқариб ғудранди». Бундай руҳият тасвири биз юқорида ҳам айтиб ўтганимиздек, бу образнинг заиф, қатъиятсиз, иромда кучи суст эканлигини кўрсатиб берилишига хизмат қилган.

Тарихий романда бадиий тўқиманинг ўрни масаласига бағишлиланган ушбу боб юзасидан қуидаги холосаларга келиш мумкин:

- Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” романида ёзувчи мавжуд фактларни юксак маҳорат билан бадиийлаштира олган ва бунда тўқиманинг ўрни алоҳида аҳамият касб этган.
- Романдаги бадиий тўқима асарнинг композицион қурилиши ва сюжет чизиқларининг ўзига хос шакллантирлганлигига ҳам кўринади.

²³ Ўша китоб, 148-бет.

²⁴ Ўша китоб, 149-бет.

- Ёзувчи макон ва замон тасвирини тасвирланаётган даврга мос равища ҳамда етакчи қаҳрамонларнинг характер-хусусиятларидан келиб чиқкан ҳолда ўринли танлаган.
- Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” романида бадиий тўқима йўли билан яратилган образлар ҳам анчагина бўлиб, улар асарнинг ғоявий мазмуни очиб берилишида ўзига хос аҳамиятга эга.

Умуман, ушбу тарихий романда бадиий тўқима ёзувчининг юксак маҳорати туфайли китобхонни ишонтириш даражасида шакллантирилган.

П БОБ. РОМАНДА БАДИЙ ҲАҚИҚАТ ВА ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТНИНГ МУТАНОСИБЛИГИ

Одил Ёқубовнинг “Улугбек хазинаси” романида Марказий Осиё халқларнинг XV асрдаги ижтимоий ҳаёти муайян макон ва замон манзараси орқали бадиий образ воситасида тасвирланади. Ҳаётнинг бор мураккабликлари, зиддиятлари ва жумбоқлари бадиий макон ҳамда бадиий замонда акс эттирилади. Улугбек расадхонада эртаю кеч қузатишлар олиб бориб, коинот, сайёralар олами сирларини аниқлаб, 1018 юлдузнинг ҳолат ва ҳаракатини ўрганади. Ёзувчи роман сюжети воқеасини, Улугбекнинг илмий фаолияти муҳим расадхонани, ўша замон воқеа-ходисалар жараёнини тасвирлашдан бошлайди.

Тарихий романнинг асосий ва муҳим белгиларидан бири шундан иборатки, ёзувчи бадиий макон ва замон манзаралари орқали китобхон қўз ўнгига ўша давр руҳиятини жонлантира олиши керак. Бунинг учун у эътиборни ўша макон ва замон ҳаракат қилган тарихий шахслар тақдирига қаратадими ёки ижтимоий ҳаётдаги суронли қарашлар манзарасини чизадими, ё бўлмаса қаҳрамонлар тилига йўналтирадими, нима бўлганда ҳам бу ҳаракатлар ёзувчининг бош мақсадига – ниятига уйғунлашган бўлиши ва хизмат қилиши лозим. “Улугбек хазинаси” романида даврнинг суронли қарашлари, Улугбекнинг султонлик таҳтидан кетиш фожиаси, ўз фарзанди – Абдулатиф туфайли дарбадарликка юз тутган ота-шоҳнинг мураккаб руҳий ҳолатлари, унинг илм йўлида қилган ишларини сақлаб қолиб, шогирдлари давом эттириш истагидаги ҳаракатлари тасвирланади. Ёзувчи бадиий макон ва замон орқали реал ўтмиш воқеаларини қуюқлаштиради, зичлаштиради, ихчамлаштиради. Сюжет вақти (замон)да ўтган куну тунлар, соату дақиқа воқеалари тарихий факт ҳамда материаллар асосида тасвирланади. Бу эса, тарихий ҳақиқатни юзага чиқишидаги бадиий макон ва замоннинг вазифасидир.

Романда тарихий шахс образларидан ташқари муаллифнинг бадиий маҳоратини кўрсатувчи мезонлардан бири – бадиий тўқима ва унинг воқеа-ходисаларга киритилишидир. “Улуғбек хазинаси” романидаги бадиий макон ва замон ҳаракат қилаётган тарихий шахс образи ҳам, бадиий тўқима ҳам ёзувчи ғояси, мақсад-ниятига хизмат қилади.

Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” романи тарихий ўтмишимиз акс эттирилган бошқа асарлардан фарқ қилади. Ёзувчи тарихий қаҳрамон характерини яратишда устозлар анъанасига ижодий ёндашади. “Улуғбек хазинаси”да Мирзо Улуғбек ва асарнинг бошқа қаҳрамонлари характерининг шаклланиш тарихи мукаммал чизилмайди. Ёзувчи образларининг ҳиссий кечинмалари воситасида қаҳрамон тасаввурида ўтмишни жонлантириш усули билан характернинг қандай шароитда шаклланганлигини кўрсатади. Чунки романда қўйилган муаммо, қўтарилиган масала образнинг ҳаёти ва фаолияти тадрижини батафсил тасвирилашни талаб қилмайди.

Романнинг бош қаҳрамони – Мирзо Улуғбек асарнинг маълум бобларигача бош қаҳрамон характери шароит билан тўқнашувларда ривожлантирилиб борилади. Мирзо Улуғбекнинг шароит билан тўқнашув натижасида келиб чиқадиган руҳий изтироблари орқали адаб темурийлар салтанати инқирозининг сабабларини таъкидлаб боради. Мирзо Улуғбекнинг Али Қушчи билан учрашувлари, Абдуллатифга қарши жангта отланиши билан боғлик эпизодлар, амиру умаролар, шахсиятпараст Абдуллатиф билан тўқнашувлари, Кўксаройда ҳибсдалиги ва бошқа воқеа-ҳодисалар тасвирида тарихий шароит манзараплари бутун қарама-қаршиликлари билан гавдалантириллади.

Романнинг дастлабки саҳифаларидаёқ Улуғбек ўкувчи кўз ўнгидага қалби қарама-қарши туйғуларга тўлган, ўзи билан ўзи олишиб, калаванинг учини топишга noctor қолган ҳукмдор сифатида гавдаланади. Чунки мамлакатда содир бўлган вазият бир томондан Улуғбек характерида “темурийларга хос, кишини ўзига ром этувчи шиддат”, иккинчи томондан, “қандайдир пинхоний

мажрухлик” ни туғдирган эди. Хўш, бунинг сабаби нимада? Бу саволга адіб бутун роман давомида жавоб изласа-да, асарнинг биринчи бобидаёқ у ўқувчига асосий муддаосини бир қадар огоҳ этади.

“Мана, бир-икки йил бўлди, олис Ҳиротдан Хоқони Саид аталмиш Шоҳруҳ Мирзо вафоти тўғрисида машъум хабар келганидан буён Мовароуннаҳр ва Хурросон осмонидан қора булутлар аримай қолди. Тахт ва салтанат ишқида ёнган темурий шаҳзодалар қилич ва тиф чархлашдан қўллари бўшамади. Ниҳоят, Улуғбек қиличи ўткир чиқиб, мағрибдан машриққача қанот ёзган ҳудудсиз салтанат хиёл осойиш топган эди, тожу тахт валиаҳди шаҳзода Абдуллатиф ўз падари бузрукворига қарши шамшир кўтариб чиқди. Ражаб ойининг бошларида аъло ҳазратлари лашкар тортиб Жайҳун томон отланишга мажбур бўлди. Аммо давлатпаноҳ Жайҳун бўйларида лашкар тортиб турганида дорулмулқда содир бўлган фитналар уни Самарқандга қайтишга мажбур этди. Мана энди уч-тўрт кундирким, шаҳарда ваҳимали миш-мишлар: гўё шаҳзода лашкарлари Жайҳундан ўтиб Кешга яқинлашиб қолганмиш...”²⁵

Улуғбек темурийлар орасидан етишиб чиқкан маърифатли шоҳлардан. У ҳаётнинг туб мазмунини яхши англайди. Ҳар қандай жаҳолат ва тубанликка илм орқали, маърифат кучи билан барҳам бериш керак деб ўйлайди ва шунинг учун ҳам “бошидаги тож, тагидаги тахт илму фунун учун даркор” деган эътиқод билан яшайди. Улуғбекнинг амалий фаолияти ҳам унинг мана шу буюк ақидасини тўла қувватлади. Лекин замон ва даврга таъсир қилмоқчи эмас. Мана пуштикамаридан бўлган ўз фарзанди унга қарши қилич қайраб, лашкар тортиб келмоқда. Улуғбекдан бошқа бир темурий шаҳзода бўлганида, балки аллақандай ташвишларга тушмасдан жангга ҳозирланар, бутун диққат-эътиборини рақибларини, душман ўз фарзанди бўлса ҳам яксон қилишга қаратар эди. Тарихда бунга ўхшаш воқеалар кам бўлмаган, албатта.

²⁵ Одил Ёқубов. Улуғбек хазинаси. – Т.,Faфур Гулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти. 7-бет.

Лекин “фалакиёт илмини идрок эта олган ўткир тафаккури билан коинот сирларини очиб, янги юлдузлар кашф этган алломалар сарбони” бундай разолатли ишга қийналмасдан киришавериши мумкин эмасди. Адиб бунинг сабабларини таҳлил этишга киришган сари Улуғбек характерининг энг муҳим қирралари аста-секин равшанлаша боради.

“Мен салтанатдан айрилишдан қўрқмаймен,-дейди Мирзо Улуғбек. –Фақат бу элга қирқ йил раҳнамолик қилиб орттирган бойлигим-мадрасаю расадхонам, нодир хазинам-тўплаган кутубхонам ва ниҳоят яратган асарларим-барчаси поймол бўлишидан қўрқамен. Ҳа, фақат шундан қўрқамен. Тағин бир нарсадан – келгуси авлодлар бандай ожиздан ҳазар қилмасму, деб қўрқамен. Мирзо Улуғбекдай коинот сирларини очмоқни тилаган, фозилликни даъво этган мавлоно; ҳайҳот, охир-оқибат барча шоҳ, барча таҳт соҳибаларидаи салтанатни деб, ўз пуштикамаридан бўлган фарзанди билан тожу таҳт талашибур-да, деган ном қолдирмоқдан қўрқамен мавлоно Али!”²⁶. Кўринадики, тарих Улуғбекни маърифат ва хурофот жанги қаърига улоқтиromoқчи.

Улуғбек жуда оғир кечинмалар гирдобида қолади. Зотан, мана шу вазиятдаги ички кечинмаларсиз Улуғбек характери мантиқини тўла асослаш анча мушкул эди. Шунинг учун ҳам адиб асарнинг дастлабки бобларидан то Улуғбек вафотигача унинг ҳиссий кечинмалари тасвирига кенг ўрин беради. Бу ерда шуни ҳам айтиш керакки, романдаги бошқа персонажлар характери, хусусан Абдуллатиф образи мантиқи ҳам ҳиссий кечинмалар тасвири орқали очиб берилади. Одил Ёқубов романда бу усулдан моҳирлик билан фойдалана олган.

Улуғбек Абдуллатифнинг Самарқандга яқинлашганлиги ҳақидаги хабарни эшитгандан сўнг оғир хаёлларга чўмади. Лекин ҳаммадан кўпроқ “нодир ҳазина-тўплаган кутубхонаси”, илм аҳлининг тақдири ҳақида бош қотиради.

²⁶ Одил Ёқубов. Улуғбек ҳазинаси. – Т.,Faфур Ғулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти. 12-бет.

Кутубхонанинг қисмати, олимлар тақдири нима кечади? Бу жумбоқлар олимнинг қалбини кемиради.

Шундай қилиб, Улугбек маънавий хазинасининг тақдири романдаги асосий масалага кўтарилади ва асардаги бутун воқеалар, характерлар ўртасидаги курашлар шу ғоявий марказ атрофида бирлашади. Улугбек севикли шогирди Али Қушчини хузурига чақириб “Мовароуннаҳр осмонини қора булутлар” қоплай бошлаганини, “шахзода Абдуллатиф Жайҳундан ўтиб, Кешга яқинлашиб” қолганини айтаркан, асосий муддаога ўтиб дейди:

“-Сени бу даргоҳга чақирмоқдан муддао шуким, қирқ йил салтанат тебратиб, орттирган бойлигим, расадхона ва кутубхонам, битилган ва ҳали нихоясига етмаган рисолаю китобларим-барчаси сенинг қўлингдадур. Алқисса, бу хазинани жоҳил гумроҳлардан, маҳдуд мутассиблардан асраб қолмоқ... ёлғиз сенинг ихтиёрингдадур...”²⁷.

Бизнингча, буюк олим Улугбекка хос бўлган донишмандлик, улуғворлик, мутафаккирлик фазилатларини ёзувчи романда жуда жонли манзараларда кўрсатиб бера олган. Бу жиҳатдан ёзувчи маҳоратига ургу бериб ўтиш лозим. Романнинг бошланишида шундай бир эпизод бор. Улугбек шахзода кўнса “илму идрок билан бамайлихотир” шуғулланишга қарор қилиб, “вафосиз ҳокимият, бу тожу тахтдан бажону дил” воз кечмоқчи бўлади. “Башарти шахзода унинг тилагини хурмат қилса, ўз ихтиёри билан салтанатдан воз кечиб, ўзини бус-бутун илм-фанга бағишлишни қўнглига туғиб қўйди”. У ана шундай хаёл билан кечқурун бошини ёстиққа ташлайди. Тўғри, Улугбек асарнинг бундан кейинги боблардан бирида Абдуллатифга бу фикрини ошкор айтади. Бироқ ёзувчи бу воқеа тасвирига анча кейин киришади ва ундан Абдуллатиф характеридаги қабоҳатни очиш учун усталик билан фойдаланган.

²⁷ Одил Ёқубов. Улугбек хазинаси. – Т.,Faфур Гулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти. 15-бет.

Лекин Улуғбек “юрагини ларзага солган ташвишлар гирдобида”, гарчи тожтактдан воз кечишга аҳд қилган бўлса ҳамки, у темурий шаҳзода. Бунинг устига халқ қўлида салтанат ва лашкар бор. Агар юқоридаги мақсадни у ҳеч иккиланмасдан адо этганда, бу воқеа тасвири ўқувчини унча ишонтирмаслиги мумкин эди. Шунинг учун “субҳидам саройга йиғилган саркардалар уни уйғотишгач, Мирзо Улуғбек кўнглига туккан аҳду паймонини эслаб ҳам ўтирумади. Олтин камарини белига маҳкам боғлаб, бобоси Амир Темур инъом этган тилла бандлик пўлат шамширини тақиб, жанг-жадалга шайланади. Мирзо Улуғбекнинг иродасидан зўрроқ бир куч тахт ва салтанат учун курашга даъват этди. Мирзо Улуғбек бу кучга бўйин эгди...”²⁸.

Тарихий роман тўғрисида фикр юритган Ойбек шундай деб ёзади: “Ҳақиқий реалистик санъаткор билан илмий методология ила қуролланган тарихчи маълум нуқталарда учрашуви керак. Уларнинг тарихий ҳаётни текширишлари, ҳодиса ва воқеаларни танлашдаги йўл ва приёмлари қанчалик айрим бўлмасин, охирги пайтда, сўнгти натижада улар учрашувлари лозим, яъни, тарихчининг ҳақиқати ила санъаткорнинг ҳақиқати мувофиқ, ҳамоҳанг бўлиши керак. Қисқача айтганда, бадиий ҳақиқат тарихий ҳақиқатга мос келсин”. Акс ҳолда эса ҳар қандай тарихий асарнинг ғоявий-бадиий қудратига шикаст етади, характер мантиқи бузилади. Одил Ёқубов “Улуғбек хазинаси” романини ёзишда бу масалага ҳар томонлама жиддий муносабатда бўлган. Улуғбек характерини яратишида аллома яшаган давр, тарихий воқеликни, унинг ҳаёти, маънавий - руҳий олами, характер белгиларига доир фактларни ўрганиб, ўзлаштириб ёза олган. Тарихдан маълумки, Улуғбек давлат арбоби сифатида эмас, балки улуғ олим сифатида шуҳрат қозонган. Улуғбек ўзининг асосий диққат-эътиборини, кучкуватини илм-фан равнақига, юрт ободонлигига йўналтиради.

²⁸ Одил Ёқубов. Улуғбек хазинаси. – Т.,Faфур Гулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти. 45-бет.

Абдураззоқ Самарқандий бу тўғрида шундай дейди: “Улуғбек давлати замонида ва хукмдорлиги кунларида Мовароуннаҳр ва Туркистон мамлакатининг раияти зулм-зулматидан адлу эҳсоннинг обиҳаёт чашмасига етишди ва барча халойик амну омонлик бўстони ҳам фароғат чаманида ором олди. Мирзо Улуғбек ҳақиқат аҳлларига эътибор кўрсатишда жаҳон подшоҳларидан устун ва афзал эди”²⁹.

Дарҳақиқат, Улуғбек хукмронлиги даврида “Мовароуннаҳр мамлакати маъмурлик ва ободонлик чўққисига кўтарилди”. Юртда кўплаб мадраса, муассаса ва турли-туман иморатлар бунёд этилган. Улуғбек ўз фаолиятининг бу қирралари билан маълум жиҳатдан бобоси Темурга ўхшаб кетади. Аммо бошқа томондан “Улуғбек бобоси Темурга ўхшамайди. У жанговар юришларга қизиқмайди. Унинг замонида бўлган ҳарбий юришлар ҳам, биринчидан, жуда қисқа муддатли бўлса, иккинчидан, мутлақо бошқа характерда бўлади: бу юришлар асосан жуда зарур бўлганидагина, бирон хавф-хатар яқинлашаётгандагина амалга оширилади”³⁰.

Чиндан ҳам 1425 йилда муғулларга қарши юрган Улуғбек, 1427 йилда шаҳзода Буроққа қарши мажбуран лашкар тортади. Манбаларда ёзиича, у мана шундан кейинги “йигирма йил давомида ҳеч бир ҳарбий юриш қилмади”. Тарихчиларнинг гувоҳлик беришига кўра, ҳатто, Сирдарё ва Муғулистон томонидан унинг ҳокимиятига қарашли ерларда босқин бўлиб турганда ҳам Улуғбек қарши чиқмайди. Ўзининг олимлик фаолияти билан банд бўлиб қолади. Натижада: “Улуғбекнинг фанга жуда қизиқиб кетганлиги унинг давлат фаолиятига маълум даражада салбий таъсир кўрсатган”³¹. Тожу тахтга ҳирс, давлат ва салтанат ишқида ўртаниб-куйишлар Улуғбек характери учун анча бегона бўлган. Одил Ёқубов Улуғбек характерини яратишида тарихнинг мана шу фактларига – ҳақиқатига содик қолган. Бу ҳолатда ёзувчининг бадиий маҳорати юксак аҳамиятга эга бўлади.

²⁹ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкиратуш шуаро. –Т., 1994 й.. 34-бет.

³⁰ Ўша манба, 35бет.

³¹ Ўша манба, 35-бет.

Юқоридагиларга қарамасдан, романда ёзувчи Улугбекнинг аждодлари ва келиб чиқиши билан боғлиқ шижаатли қурашчанлик, темурийзодалик руҳига тез-тез ишоратлар қилиб боради. Асадаги Амир Жондор бошлиқ лашкарлар шаҳзода қўшини билан юзма-юз келиш ҳолати бор. Лекин лашкарбошиларнинг сотқинлиги туфайли Улугбек қўшинларини шаҳзоданинг сипоҳилари “наҳангдай ютиб юборишади...”. Бу хабар Улугбекни ларзага солади.

“Тўнгакдай юмалаб ётмай ўрнингдан тур, амир!-деди у амир Жондорга. – Бошингдаги амирлик аломатинг қайда? Белингдаги қиличингни тўғрила! Боракалло сендай саркардага!-Мирзо Улугбек ҳансираб сўзида тўхтади. Унинг томирларида бобосининг қони жўшар, юрагида бобосининг ҳислари кўпиради. - Куён юрак амирлар. Агарчи сенлар шаҳзодадан қўрқсанглар, у билан ўзим олишамен!”³².

Лекин амиру лашкарбошилар бирин-кетин сотқинлик қилиб, шаҳзода томонга ўта бошлайдилар. Бу эса Улугбек фожиасини тезлаштирган асосий омиллардан бири бўлади.

О.Ёқубовнинг кашфиёти шундаки, тўқима воситасида темурийлар сулоласи даврини китобхон кўз ўнгидаги гавдалантира олган.

Романдаги Али Қушчи образи тарихий шахс ҳисобланиб, буюк математик олимдир. У ҳақида тарихий манбаларда кўплаб маълумотларни ўқиш мумкин. Романнинг марказий қаҳрамони Улугбекнинг диёнатли ва истеъдодли шогирди – Али Қушчини сюжет йўналишида ҳаракат қилиши ёзувчи бадиий концепциясини белгилайди. Романдаги сюжет вақти билан бир қаторда муаллиф кўзлаган ғоявий-бадиий ният, асар мавзуси, жанр хусусияти ҳам ўзига хос тарзда ифодаланади. Романнинг ҳар иккала қисмида ҳам ушбу образ етакчи қаҳрамон сифатида намоён бўлади.

³² Одил Ёқубов. Улугбек хазинаси. – Т.,Faafur Fулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти. 53-бет.

Ушбу образ ёзувчи томонидан мутафаккир, олим ва устозига садоқатли инсон сифатида тасвиранади. Шунинг учун ҳам асар бошиданоқ уни Улугбек ўз хузурига чақириб, нозик вазифани унга ишониб топширади. У ҳам ўз навбатида бу хатарли ишни ўз жонини ўйламасдан бор кучи билан бажаради ва бу орқали китобхоннинг меҳрига сазовор бўлади. Шунингдек, Али Кушчи зиндонга ташланган чоғида ҳам ўз эътиқоди ва сўзидан воз кечмайдиган мард киши сифатида ҳам тасвиранади. Унинг бундай ҳолати Абдуллатифнинг ҳам эътирофига сазовор бўлади. Абдуллатиф сұхбатлашгандан сўнг қўрқоқ ва иродасиз бўлган Мавлоно Муҳиддиндан нафратланади, Али Кушчига эса унинг иродалилигига тан бериб ҳурмати ортади.

Али Кушчи илмга ўта берилиб кетган киши сифатида оила қуришга ҳам хафсала қилмаганлиги унинг онаси Тиллабиби билан бўлган сұхбатлари чоғида маълум қилинади.

Али Кушчи салбий қаҳрамон лардан бири Низомиддин Хомушнинг топшириғи билан келган Мавлоно Муҳиддиннинг ўз устозига панд берганини кўриб унга айтган сўzlари, яъни қаҳрамон нутқи орқали ҳам унинг характеристи кўrsatiб берилади:

«... Йўқ, бандаи ожиз эмас, бандаи нобакорсен! Бор, ўша қотиллар бирла қотил шаҳзодангга айт: бу табаррук даргоҳдаги барча китоблар йўқолган де! Бу даргоҳга ўт қўймоқ керак де! Ва лекин бир нарса ёдингда бўлсин: тепандга шаҳид ўлган Оллонинг бегуноҳ бандаси, алломалар сарвари устод мирзо Улугбекнинг арвоҳи турибдур!»³³ Кўриниб турганидек, бу образ устозига бўлган ҳурмати ва садоқати туфайли ўлимдан ҳам қўрқмайдиган, эътиқодида событ, ҳақиқат тарфдоир бўлган ижобий қаҳрамон сифатида асарнинг охиригача қатнашади ва ёзувчининг асардан кўзлаган мақсади амалга ошишида муҳим восита вазифасини ўтайди.

³³ Одил Ёқубов. Улугбек хазинаси. – Т.,Faфур Гулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти. 53-бет.

Ушбу асардаги тарихий шахс образлари орасида салбий жиҳатларини ўзида мужассам этган шаҳзода Абдуллатиф образи ҳам мавжуд бўлиб, ушбу образи асар давомида ижобий кучларга қарши тарафда ҳаракатлантирилади. Унинг портрети отаси билан юзма-юз сўзлашиш воқеасида қуидагича тасвириланади:

Мирзо Абдуллатиф бошида дур қадалган қундуз телпак, эгнида авраси зарбоф қашқир пўстин, белидаги кумуш камарида қинига лаъл ва жавоҳир қадалган қилич, қўлларини олтин тахтнинг баланд суюнчиқларига тираб бир нуқтага тикилиб ўтиради. Воажабо: бобоси ўтирган бу тахт шаҳзодага кучкудрат ато қилдими, бошқами, ишқилиб, унинг чехрасидаги бояги тараддуд йўқолган, худди бобосиникига ўхшаган, ёноқлари тутиб чиқсан қорамтир юзида, ичига ботган сал қисиқ қўзларида одамни чўчитадиган совуқ бир ифода пайдо бўлган эди. У нимаси биландир бобоси Амир Темурни эслатар, фақат кўзлари... сал қисиқ, аланг-жаланг қўзларида бобосига ёт бўлган аллақандай саросима бор эди³⁴...

Ёзувчи ушбу образдаги ана шу саросимани аср охиригача тасвирилашда давом этади. Кейинчалик ушбу саросима власасага айланиб, уни кўп жоҳилликлар қилишга, кўп инсонларни қатл қилдириб, кўпларини зинданга ташлашига, китобларга ўт қўйдиришига сабаб бўлади. Ўз отасини қатл эттирган бўлишига қарамай мана шу сирнинг тарқалиб кетишидан жуда қўрқади, лекин бу гапнинг қатлнинг эртасигаёқ атрофга овоза бўлиб кетади, кейинчалик телба Мухиддин тилидан ҳам айтилади.

Асарда Абдуллатиф характерини очиб беришда ёзувчи туш эпизодидан ва китоб деталидан фойдаланади. Яъни, у тушида ўз калласини олинган ҳолатда товоқда кўради, бундан чалғиш учун китоб ўқимоқчи бўлганда эса Низомий асаридаги падаркуш олти ойдан ортиқ яшамаслиги ҳақидаги ҳикматни ўқиб

³⁴ Одил Ёқубов. Улугбек хазинаси. – Т.,Faafur Гулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти. 100-бет.

аҳволи янада оғирлашади. Романда у Кўксаройга кетиш йўлида душманлари томонидан қатл этилади.

Романда шунингдек, шаҳзода Абдулазиз, Шайхулислом Бурхониддин, Ҳожи Мискин каби тарихий шахслар образлари, шунингдек, Улуғбекнинг хотиралари орқали эса Амир Темур ва Сароймулкхоним образлари ҳам яратилган. Уларнинг барчаси асосий образларнинг характерини очиб беришда ўринли қўлланилган.

Одил Ёкубовнинг «Улуғбек хазинаси» романи шўро даври бадиий маҳсули сифатида 1974 йилда яратилди. Асарда Гавҳаршодбегим трагедиядагидек фаол кўринмайди. Ёзувчи китобхонга Гавҳаршодбегимни Мирзо Улуғбекнинг ўй-хаёлида гавдаланган сурат ва сийратда кўрсатади: "... қўз олдига узун бўйли кўк ипакдан, кенг кўйлак кийиб, бошига кўк рўмол ўраган қўлидан тасбеҳи тушмайдиган каландимоғ бир хотин... У қош қўзлари қоп-қора қирғий бурун, хушсурат хотин бўлса ҳам, фариштаси йўқ, чехраси совук аёл эди. Бобоси Амир Темур Кўрагоний шаҳодат шаробини ичгандан бери Гавҳаршодбегим бу кийимни, кўк ипак кўйлаги билан кўк рўмолини ташламас, гўё соҳибқирон учун то ўлгунча мотам тутган, шу билан бу дунё ишларидан қўл ювиб, у дунё ғамига ўтган эди. Ҳайҳот! Амир Темур олло раҳматига йўл тутиб, Хурсон таҳтига Шоҳруҳ Мирзо ўтирибди ҳамки, Гавҳаршодбегим тожу таҳтни ўз қўлига олди. Саройни жоҳил гумроҳлар ила Хоқони Сайдни кўролмайдиган бадҳоҳларга тўлдириб юборди. Ҳирот фисқи фужур уясига айланди»³⁵. Кўринадики, ушбу аёл образи асарда салбий маънода эсга олинади. Чунки асарнинг бош қаҳрамонининг фожеасида, яъни уни қатл этган падаркуш ўғилнинг тарбиясида мана шу аёлнинг улкан ҳиссаси борлиги асар давомида эслатилади.

Ёзувчи роман қаҳрамонлари руҳиятини кўрсатиш учун кўп ҳолларда композицион унсурлардан унумли фойдаланган. Хусусан, пейзаж ва интеръер, турли бадиий тасвир воситалари шулар жумласидан. Мирзо

³⁵ Одил Ёкубов. Улуғбек хазинаси. – Т.,Faфур Ғулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти. 24-бет.

Улуғбекнинг хажга мажбуран жўнатилган чоғида унинг Самарқанддан чиқиб кетиши тасвири қўйидагича берилади:

«Мирзо Улуғбек то Афросиёб харобаларига етгунча гўё онасидан айрилган бўтадай орқасига қарай-қарай борди... »³⁶

Асарда тарихий шахслар образлари талқинида ёзувчи улар билан боғлиқ тарихий фактлар билан пухта ишлаган. Асадаги қаҳрамонлар ўша тарихий шахслар ҳақидаги китобхоннинг тасавурини тўлақонли шаллантирилишига хизмат қиласди, десак муболага бўлмайди.

Хуллас, “Романда бадиий ҳақиқат ва тарихий ҳақиқатнинг мутаносиблиги” деб номланган боб юзасидан қўйидаги хуносаларга келиш мумкин:

- “Улуғбек хазинаси” романида тарихий шароит ёзувчи томонидан бадиийлаштирилганда замонига мос равишда, фактлар билан пухта ишланган ҳолда амалга оширилган;
- Романда мавжуд тарихий шахслар образлари бадиий тўқима эпизодлар, тарихий фактларнинг пухта ишланиши, портрет, пейзаж ёки деталлар орқали маҳорат бадиий талқин этилган. Китобхонда тарихий шахсларнинг характер-хусусиятлари бўйича эътиrozли ўринлар мавжуд эмас.

Умуман, роман жуда катта маҳорат билан ўша даврни ва шу даврда яшаган тарихий шахслар образларини маҳорат билан бадиийлаштирилганлиги билан ажralиб турадиган, ўзбек насрода ўз ўрнига эга бўлган ижод намунасиdir.

³⁶ Одил Ёқубов. Улуғбек хазинаси. – Т.,Faфур Гулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти. 124-бет.

ХУЛОСА

XX аср иккинчи ярми ўзбек адабиётини О.Ёқубов насрий асарларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ёзувчининг маҳорат билан яратган қаҳрамонлари бугунги кунда ҳам ардоқланади. “О.Ёқубов воқелиқдаги ҳодисалар, жисмоний ҳаракатлардан кўра изтиробли руҳий олишувлар кўпроқ акс эттирилган асарлари билан адабиётга умидбахш ва нурли мунг олиб кирди. Бу битиклардаги мунг ҳаётнинг ҳеч кимни аямаслиги тасвиридан туғилса, умидбахшилик эзгу хислатли инсонлар табиатидаги покиза руҳий ғалаёнлар ифодасидан юзага келиб, кишида ёруғликнинг зулматни енгишига ишонч уйғотди”³⁷. Адабнинг «Улуғбек хазинаси» романи қаҳрамонлари гарчи ўтмишда яшаган инсонлар бўлса-да, уларни бугунги кун ёшлари учун ибратли жиҳатлари анчагина. Ёзувчи ўз асарларидаги бирор бир образнинг хатти-ҳаракатини баҳолаб, унга ўзи хулоса чиқармайди. Буни китобхоннинг ўзига ҳавола қиласи. Персонажларни бадиий тўқимадан фойдаланган ҳолда турли ҳолатларда кўрсатади. Бундай тасвир усули инсоннинг мураккаб эканлигини, қисмати ҳам чигал эканини яққол сезиш имконини беради.

О. Ёқубов – туркий наср тараққиётида ўзига хос ўрин тутган ижодкор. Унинг қаламидан чиқсан “Улуғбек хазинаси” романи ўзига хос тарзда яратилаган. Унинг яратилиш жараёни ҳақида ёзувчининг рафиқаси шундай дейди: «...Уйда эса асарнинг дастлабки қўлёзмаси ёзилмоқда, ўчирилмоқда, яна тузатиб ёзилмоқда. Тарихий асар эмасми, жуда зийраклик ва эътиборни талаб этади. Ўша даврнинг руҳини сингдириш, қаҳрамонларнинг кийим-бошларини тўғри тасвирлаш лозим. Тил масаласига ҳам алоҳида ургу берилиши шарт. Кўчиришга топширгунча бу ҳол неча марта такрорланарди. Машинкадан чиқсан З нусха сараланиб, яна тузатиш ишлари бошланади. Хуллас, асарнинг туғилиши бир инсон боласининг туғилиши билан teng”³⁸.

³⁷ www.shoir.uz/dolzarb-mavzu/ Қ.Йўлдошев.

³⁸ [www.shoir.uz Maryam Yoqubova. Xotiralar](http://www.shoir.uz/Maryam_Yoqubova_Xotiralar).

«Улуғбек хазинаси» – тарихий асар, тарихни ёритишда эса аниқ ва мўътабар маълумотларга таяниш лозимлиги, бирор воқеа ёки ҳодисани хато кўрсатиш мумкин эмаслигини чуқур англаб етган Одил Ёқубов ҳам жуда эҳтиёткорлик ва масъулият билан ишлаган. Буюк шахс – Мирзо Улуғбек ҳаётининг энг ақл ва заковатга тўлган, айни маҳалда, фожиали қисмини қамраб олган тарихий асар жуда машхур бўлиб кетди. Дунёning 47 тилига таржима қилинди.

Китобда бир қатор халқ учун севимли бўлган образлар яратилган. Хусусан, «Улуғбек хазинаси» романидаги Мирзо Улуғбек, Али Қушчи каби образларнинг талқини, уларнинг илгари сураётган фикрлари ҳаёт йўлини танламоқчи бўлган ёшлар учун ўrnak бўларли. Чунки унда ўзбек миллатининг тарихи, маънавий ўзлиги бўй кўрсатган. Бу ҳам инсон иродаси, эътиқоди, жраёнга ёндашуви, ва ҳокозо қарашлар билан боғлиқ.

О.Ёқубовнинг юқорида кўриб чиқилган «Улуғбек хазинаси» романида бадиий тўқиманинг ўрни ва ҳаётий воқеликни тасвир этишда ёзувчи маҳорати хусусида қуйидаги холосаларга келиш мумкин:

- О.Ёқубов тарихий мавзудаги асар яртишда бадиий тўқимадан маҳорат билан фойдаланади. Муаммони тасвирлашда ўзига хос услуг қўллади. Ёзувчи асаддаги муаммонинг кучайиши ёки драматизмини ошириш мақсадида Мирзо Улуғбек ҳаётининг сўнгги кунларини асос қилиб танлайди, у муаммонинг янада чигаллашишига сабаб бўлади. Ечим китобхон учун ибратли эканлиги асарнинг муваффақиятларидандир. Чунки айнан тарихий шароит ва унинг бадиий ҳақиқатга айлантирилиши синчков китобхоннинг асарга баҳо беришида аҳамиятли бўлади. Ушбу асар эса ёзувчининг бадиий маҳорати туфайли узбек насрининг надир намунасига айланган дур дона асардир.

- О.Ёқубов асарларидағи характерлар талқинида ўзига хос йўналиш сезилади. Яъни ҳар бир характер ўз ҳаётий асосига эга ва реал тасвирий кўлам билан йўғрилган. Характерга мос бадиий тасвир воситалари кўплаб

келтирилган ва булар ҳам насрий асарлардаги қаҳрамонларнинг ишонарли тавсифланишида кўмак вазифасини ўтаган.

- Ёзувчи тарихий шахслар характерларни тавсифлашда шароит ва макон тасвирига алоҳида аҳамият қаратади, уларнинг қаҳрамон руҳий ҳолати ифодасида ўзига хос ўрин тутишларига эришади.

- Адибнинг «Улугбек хазинаси» романидаги тўқима образ шаклидаги характерлар ёзувчи маҳорати туфайли тарихий образлар қаторидаги қаҳрамонлар сифатида баҳоланади. Улардаги ижобий ёки слабий жиҳатлар ҳаётийлиги билан тарихий ҳақиқатнинг бадиий ифодасига айлантирилганлиги билан ҳам аҳамиятлидир.

Хулоса қилиб айтганимизда, О.Ёқубовнинг «Улугбек хазинаси» романни тарихий ҳақиқат бадиий ҳақиқат билан мутаносиб бўлган асарлар сирасига киради. Ундаги образлар ва тарихий шароит билан боғлиқ бадиий тўқималар ёзувчи маҳорати туфайли асарнинг юқори савияда бўлишини таъминлаган.

ФОЙДАЛАНИЛАГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т., «Ўзбекистон», 2008. -176 б.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т., Ўзбекистон, 2002. - 559 б.
3. Белинский В.Г. Мақолалар. Т., Ўздавнашр. 1948. - 310 б.
4. Ёқубов О. Танланган асарлар, 3 томлик, 2-том. Т., Шарқ. 1977. – 3-285-бетлар.
5. Ёқубов О. Танланган асарлар, 4 томлик, 1-том. Т., Шарқ. 2005. – 179-270-бетлар.
6. Жамоа.Адабиёт назарияси. 2 томлик. 1,2-томлар. –Т., Фан, 1978-1979 йй. – 416б., - 445-б.
7. Одил Ёқубов. Улуғбек хазинаси. – Т., Faфур Ғулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти .- 355 б.
8. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Т., Ўқитувчи, 1986, - 407 б.
9. Каримов Н. ва бошқалар. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. –Т., Ўқитувчи, 1999. – 544 бет.
- 10.Каримов Ҳакимжон. Ижод ва истеъдод./Адабий портретлар. – Т., F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1985. 125-б
- 11.Мирзаев С. XX аср ўзбек адабиёти, – Т., Янги аср авлоди, 2005, - 419 б.
- 12.Норматов У. Етуклиқ. –Т., F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982 й, -368 б.
- 13.Умuroв X. Адабиёт назарияси –Т., Шарқ, 2002, -254 б.
- 14.Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Т., ЎАЖБНТ, 2003. - 361 б.
- 15.Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. – Т., F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. - 438 б.
- 16.Шарафиддинов О.Истеъдод жилолари. – Т., F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1976. - 229 б.

- 17.Шукуров Н. ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш. – Т., Ўқитувчи, 1979, -230 б.
- 18.Ўлжабоев У. Мардлик ва матонат тасвири. – Т., F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1976. - 148 б.
- 19.Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча- ўзбекча изоҳли луғати. –Т., Ўқитувчи, 1979, -367 б.
20. <http://uz.ca-news.org/news:ch.aytmatov>.Ч.Айтматов ва ўзбеклар.
- 21.www.uforum.uzshowthread.m.ismoil. Мухаммад Исмоил. Ой ва юлдузларга ошуфта, камтарин ижодкор.
22. www.normatov31.narod.ru>maqola/nmy.html.У.Норматов. О.Ёкубов.
23. www.shoir.uz>dolzarb-mavzu/K.Йўлдошев.
24. www.shoir.uz .Maryam Yoqubova. Xotiralar

МУНДАРИЖ А

КИРИШ	3
I БОБ. ТАРИХИЙ РОМАНДА БАДИЙ ТҮҚИМАНИНГ ҮРНИ.....	6
II БОБ. РОМАНДА БАДИЙ ҲАҚИҚАТ ВА ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТНИНГ МУТАНОСИБЛИГИ.....	24
ХУЛОСА.....	36
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РҮЙХАТИ	39